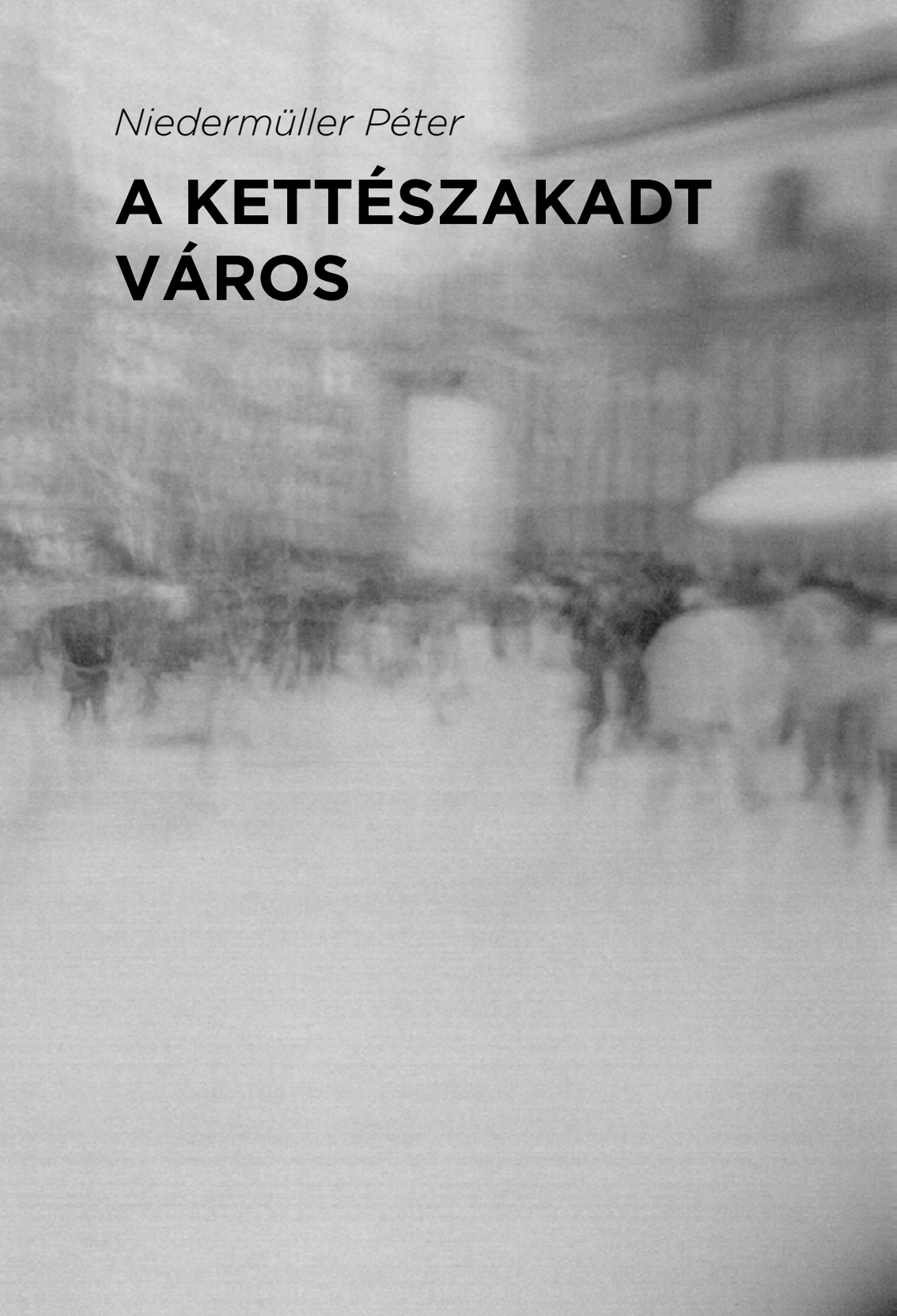

Niedermüller Péter

A KETTÉSZAKADT VÁROS

A városok társadalomtudományi kutatásában a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójától kezdődően egyre határozottabban fogalmazódtak meg új megközelítések, szemléletek és elméleti irányok. E kezdeményezések alapvető célja az volt, hogy „kiszabadítsák” a várost, illetve a városkutatást abból az elméleti, módszertani és fogalmi keretből, amely – kisebb-nagyobb változásoktól, időszakos elméleti innovációktól eltekintve – a 19. század végétől jellemezte ezt a kutatási területet. A klasszikus városszociológia – Simmel és a chicagói iskola óta (Simmel 1973: 543-559; Burgess és Bogue 1964) – néhány általános és átfogó elméleti tételre épült (bár ez a megfogalmazás kissé leegyszerűsítő). Ezek a kutatások a városokat egyrészt a modernizáció és a modernitás elsődleges (gyakran kizárólagos) színterének és egyben eszközeinek tekintették. Aminek természetesen megvan a maga történeti oka, hiszen a 18. századtól meginduló modernizáció elválaszthatatlan a városoktól, elsősorban a nagyvárosoktól, az urbanizációtól, a városi kultúra kialakulásától. Ennek megfelelően a városkutatás figyelme elsősorban a modernizáció és az urbanizáció, illetve urbanitás közötti reflexív kölcsönhatásokra, s azok következményeire irányult. Másrészt abból indult ki, hogy a városok nagy, sűrűn lakott és heterogén települések, amelyeken belül különböző társadalmi csoportok élnek, egymástól eltérő életvilágok, életstílusok és kulturális hagyományok vannak jelen. Ebben a tényben gyökereznek a városi lét sajátos tapasztalatai, kommunikációs formái és viselkedési mintái, amelyek leírása, dokumentálása a városkutatás (leg)fontos(abb) feladata. Harmadrészt pedig azzal foglalkozott a kutatási terület, hogy megmutassa: a város a társadalmi és fizikai tér sajátos mintái szerint szerveződő struktúra, amelyen belül a szegregációs minták visszatükrözik, leképezik, megjelölik a társadalmi, kulturális különbségeket.

Amikor valamely (társadalomtudományi) diszciplínán belül kialakulóban van egy új paradigma, szemlélet, megközelítés, az jellemző gyakorisággal az adott kutatási terület hegemon elméletének (vagy elméleteinek) a kritikájából indul ki. Az előbb említett, újabb – elsősorban a *cultural studies* és a kulturális antropológia keretein belül megjelenő – városkutatási irányzatok és szemléletek azonban nem annyira a klasszikus szemléletek, elméletek kritikáját tekintették kezdeti céljuknak, hanem sokkal inkább a hagyományos elméleti horizont és kutatási perspektíva szélesítésére, kibővítésére, megújítására törekedtek (vö. összefoglalóan Lowe 1999; Cohen és Fukui 1993). Anélkül, hogy itt mód lenne a városkutatás megújításával kapcsolatos kísérletek és próbálkozások részletes bemutatására, érdemes és szükséges az újabb irányzatok néhány elméleti szempontjára felhívni a figyelmet.

Noha a városkutatás ma is egy sokrétű, számos különböző irányzatot és felfogást képviselő diszciplína, amelyen belül azonban hangsúlyosan van jelen az előbb említett, nagyon határozott sajátosságokkal jellemezhető új megközelítés. Ez az elméleti irányzat a várost nem a szokványos értelemben vett szociológiai objektumnak, hanem sokkal inkább térbe írott, szimbolikusan kódolt szövegnek, kulturális konstrukciónak tartja.

Azt hangsúlyozza, hogy a város egyfajta, sajátos szimbolikus tájkép gyanánt reprezentálja a történelmi, politikai és kulturális folyamatokat, megjeleníti a változó történelmet, a sokféleképpen értelmezett (és értelmezhető) múltat, a különböző ideológiákat, az eltérő világszemléleteket, a politikai víziókat és társadalmi imaginációkat, a kulturális mítoszokat, emlékeket, nosztalgiákat. Azaz a városokat olyan szimbolikus utalásokkal teli társadalmi és történelmi szövegeknek vizsgálja, amelyekbe bele vannak vésve a társadalom életét meghatározó, alakító, folyamatosan változó, mozgásban lévő politikai, kulturális és ideológiai jelentések, történelmi interpretációk.

Amennyiben a városokat így tekintjük, akkor nyilvánvaló, hogy a városokat olvasni és értelmezni lehet – sőt kell – annak érdekében, hogy megértsük, mi történik a társadalomban és a társadalommal a jelenben, mi történt vele a múltban. Ezt pedig akkor tudjuk megtenni, ha megpróbáljuk megragadni és elemezni a városok metaforikus értelemben vett szövegének, az urbanitásnak a nyelvét. Ennek a nyelvnek három nagy összetevője van. Egyrészt az építészeti formák dramaturgiája, az épületek, a terek, a helyek, parkok, az utcák, negyedek, emlékművek és egyéb városi ikonok, azaz a város vizuális reprezentációja, „architextúrája”. Másrészt a performatív önmegjelenítések, azaz a városban élő különböző társadalmi, kulturális és etnikai csoportok nyilvános terekben történő önreprezentációja, illetve individuumok egyes csoportokhoz, miliókhöz való tartozásának a szimbolikus, kulturális kódok segítségével való megjelenítése. Végül pedig a városi népeesség sokféle, egymástól (gyakran mélyen) különböző (elveken, felfogásokon, elképzeléseken alapuló) mindennapi életének hibrid kultúrája és sokszínű társadalmi gyakorlata, az a kollektív értelemtulajdonítás, amely meghatározza az emberek felfogását, tapasztalatait és cselekvéseit.

A várososszövegek, az „architextúrák” természetesen nem állandóak, sosem készek, hanem olyan dinamikus médiumok, amelyek folyamatos (át)alakításban vannak, folyamatosan átírják őket. Ha ugyanis a városra – az eddig mondottak értelmében – úgy tekintünk, mint a történelmet, a kulturális emlékezetet, a társadalmi imaginációkat, a politikai víziókat és utópiákat reprezentáló kulturálisan kódolt szövegre, akkor nyilvánvaló, hogy ennek a helynek az (át)alakítása, át- és újjáépítése, új szimbolikus és vizuális reprezentációk létrehozása, új térbeli rendek kialakítása a politikai hatalom és a kulturális hegemonia megnyilvánulása, kifejeződése. Az átépítések, az új építkezések új hangsúlyokat helyeznek el a város textúrájában, új reprezentációs felületeket hoznak létre, a városi tér egyes szeleteit sajátos módon felértékelik, más térszeleteket pedig leértékelnek. Ily módon lényeges hangsúlyeltolódások történnek a város architextúrájában, ezáltal új történelmi horizontok nyílnak meg, új imaginációk tárulnak fel, új életstílusok és -formák találhatnak otthonra. Pontosan ezt a folyamatot, ennek különböző megvalósulásait lehet megfigyelni a késő modern nagyvárosokban – azt a sokféle átmenetet, azokat az átalakulásokat, meta-

morfózisokat, a politikának, a kultúrának, a történelemnek és a hatalomnak azt az újfajta keveredését, amelyek oly mélyen jellemzik a mai, késő kapitalista világot.

A korai XIX. század óta a modern európai nagyvárosok – azokon belül is elsősorban a fővárosok – jellegét, építészeti és kulturális textúráját egy alapvető kettősség jellemezte. A városok egyrészt a nemzeti történelem sajátos termékei voltak, a nemzeti múltat és kultúrát, valamiféle nemzeti jelleget reprezentáltak, abban gyökereztek. Hogy ez mennyire volt ténylegesen így, az egy sokat vitatott kérdés, amelyre itt most nincs mód részletesen kitérni. Az azonban minden túlzás nélkül kijelenthető (és jól dokumentálható), hogy az európai nagyvárosok önképében a nemzeti jelleg kihangsúlyozása hosszú ideig meghatározó fontossággal bírt. Ennek a felfogásnak, önképnek megfelelően volt, lett London *angol*, Berlin *német*, Párizs *francia*, Bécs *osztrák*, Budapest pedig *magyar* város. A nemzeti jelleg megjelenítésének igénye mellett a modern nagyvárosok arculatát, textúráját meghatározó másik tényező az urbanizációval szorosan összefonódó modernizáció és industrializáció volt. A klasszikus városszociológia nagyon pontosan mutatta meg, hogy miképpen tükröződött vissza a modern nagyvárosok építészetében, politikájában, kultúrájában, magában a városi életben a klasszikus kapitalizmus, a fordizmus, az „első modernitás” társadalomfilozófiája, világszemlélete. Gondoljunk csak az európai nagyvárosokat jellemző ipari és gyártelepekre, a századfordulót követően egyre dinamikusabban kiépülő munkásnegyedekre, majd később a lakótelepekre, vagy éppen az ezeknek a városoknak az életét, az élet ritmusát meghatározó műszakváltásokra. A modernizáció, industrializáció és urbanizáció hármasságában gyökerező várospolitikai elsődleges célja a gazdasági növekedés, ezen belül elsősorban az ipar fejlődésének, az áruterelés növelésének, a munkaerőpiac biztosításának az elősegítése volt. Ugyanakkor a várospolitikai nagy hangsúlyt fektetett a városi infrastruktúra kiépítésére, a város különböző funkcióinak a térbeli el- és szétválasztására, a társadalmi különbségek kiegyenlítését célzó lakás- és oktatáspolitikára, a modern tömegtársadalmat jellemző negatív jelenségek korlátozására, visszaszorítására. Tény, hogy a modern európai nagyvárosokat – létrejöttüktől fogva – mindig is jelentős társadalmi különbségek jellemezték. Ugyanakkor – illetve éppen ezért – az európai nagyvárosok alapvető politikai célja a társadalmi és térbeli fragmentálódás, a városi társadalom szétszakadásának, részekre való szétesésének a megakadályozása volt – a már említett lakás- és oktatáspolitikai, illetve a gazdasági növekedést segítő, és a munkaerőpiacot stabilizáló intézkedéseken keresztül. A hagyományos városkutatás nagyon világosan mutatta meg, hogy a modern európai nagyvárost ugyan mély társadalmi egyenlőtlenségek, igazságtalanságok és kulturális különbségek jellemezték, a

várospolitikai legfőbb irányítójáé azonban a társadalmi integráció és inklúzió eszméje volt – még akkor is, ha a gyakorlatban ez az eszme csak nagyon tökéletlenül valósult meg (vö. Häußermann, Läßle és Siebel 2008).

Hogy ez mennyire így volt, az akkor vált különösen szembeötlővé, amikor a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején nyilvánvalóan vált a modern európai nagyváros itt említett modelljének a felbomlása, feltartóztathatatlan összeomlása. Az elmúlt két-három évtizedben világossá vált, hogy a késő modern, késő kapitalista nagyvárosok egészen más elvek mentén szerveződnek, a városi életnek, a várospolitikának egészen más perspektíváit, felfogását jelenítik meg. Ez a tény természetesen nem választható el a modern társadalom, a kapitalizmus, azaz a modernitás egészének gyökeres átalakulásától. Ebben a mélyreható metamorfózisban a nagyvárosok elvesztették, de még inkább feladták nemzeti jellegüket. Ugyanis annak érdekében, hogy a mai (globális, posztindusztriális, késő modern, késő kapitalista, transznacionális) világban is megtartsák gazdasági jelentőségüket, politikai hatalmukat és kulturális befolyásukat, a nagyvárosok egyre több olyan funkciót vettek át, amelyek eltávolították őket hagyományos nemzeti kontextusaiktól, kötődéseiktől, kulturális hagyományaiktól. A tényleges problémát azonban nem a nagyvárosok kulturális átalakulása jelenti, hanem az, hogy ezzel párhuzamosan feladták a társadalmi integráció és inklúzió előbb említett eszméjét is. Noha ez a társadalmi, kulturális metamorfózis különböző sebességgel, eltérő intenzitással zajlott/zajlik az európai nagyvárosokban, mégis megfigyelhető a folyamat néhány alapvető és közös sajátossága. Ezek részletes áttekintésére itt most nincs mód, ezért csupán két, a mai nagyvárosok életét és politikáját mélyen meghatározó problématerületre térek ki, amelyeket a városkutatás a duális város és a szimbolikus gazdaság koncepcióinak segítségével igyekszik megragadni.

A duális város (*dual city*) koncepciója a kilencvenes évek elején fogalmazódott meg a New Yorkban lezajló társadalmi, térbeli változások nyomán (Mollenkopf és Castells 1991; Reichl 2007). Magyarul talán helyesebb lenne kettészakadt városokról beszélni. Nemcsak nyelvi okokból, hanem azért is, mert a duális város kifejezés pontosan erre a tényre, a társadalmi szerkezet és a városi tér egymás összefüggésében történő kettészakadására, egyre erőteljesebben növekvő polarizációjára utal. A modern európai nagyváros térbeli ökológiája két pilléren nyugodott. Egyrészt létrejöttek olyan nyilvános terek, amelyek – ahogyan ezt Georg Simmel fogalmazta – megteremtették „az együttlét lehetőségét”. A városban élő sokféle, egymástól különböző, egymás számára idegen ember ezeken a nyilvános helyeken találkozik egymással, „megfigyel(het)te” egymást, miközben megtanulhatta azt is, hogy hogyan kell egymással viselkedni, kommunikálni. A nyilvános

tér így egyszerre szolgált a viselkedés kulturálisan különböző formáinak megjelenítésére, illetve annak elsajátítására, megtanulására, hogy miképpen kell/lehet boldogulni a város kulturálisan, társadalmilag és térbelileg is tagolt szerkezetében. A mindenki számára elérhető és használható nyilvános terek mellett jöttek létre – nem függetlenül várospolitikai ösztönzésektől – az etnikai, kulturális vagy társadalmi értelemben többé-kevésbé homogén városnegyedek, szomszédságok. Azaz a modern nagyváros térbeli szerkezete úgy nézett ki, mint egy mozaik, amelyben egymástól különböző társadalmi rétegek, etnikai és kulturális csoportok éltek egymás mellett, az érintkezést, a keveredést, az átjárást pedig a nyilvános terek biztosították.

Az utóbbi két-három évtizedben ez a térbeli struktúra, ez a szegregációs modell gyors és feltartóztathatatlan felbomlásnak indult. A késő modern városok térbeli struktúráját egyre kevésbé jellemzi az előbb említett mozaikszerűség. Ehelyett a dzsentifikáció és a gettósodás folyamatai, valamint új reprezentatív, korlátozott nyilvánosságú terek létrehozása vált meghatározóvá (vö. Atkinson és Bridge 2004; Lees et al. 2008). Ez az új térszerkezet, a szegregációs modell átalakulása világosan reprezentálja a késő modern városok társadalmi struktúrájában bekövetkezett mélyreható változásokat. Az a szembenállás, amely a bevásárlóutcák és -központok, a bankok és luxusirodák, a szórakoztatónegyedek, privatizált nyilvános terek, illetve a stigmatizált, gettósodott, a város önképéből kirekesztett negyedek és szomszédságok között áll fenn, pontos megfelelője a késő modern nagyvárosokat mélyen jellemző társadalmi polarizációnak.

Mindezek a folyamatok és történések, ezek eredményei Budapesten is megfigyelhetők, s az utóbbi két évtizedben egyre inkább meghatározzák a városképet. Az egyik oldalon ott állnak a hatalmas bevásárlóközpontok, az újabb és újabb irodaházak, a Ferencváros, a Teréz-, az Erzsébet-, a Józsefváros legértékesebb belső és középső részeinek felújított épületei, lakásai, a régi ipari épületekben kialakított loft lakások, a sorompókkal lezárt lakóparkok, a sétálóutcák: a Ráday utca, a Váci utca, a Liszt Ferenc tér, a kulturális intézményekként is funkcionáló éttermek a Király utcában és környékén, a nyaranta hétvégeként lezárt Lánchíd, az Andrassy út, az épülő Corvin sétány, s általában a városi tér egyes szeleteinek „feszítalizálódása”. A másik oldalon pedig ott maradtak a leromlott bérházak, a kíméletlenül lepusztult negyedek, a magukra hagyott utcák és szomszédságok, mint pl. a Magdolna és az Orczy negyed a Józsefvárosban, vagy a Jász utca környéke Angyalföldön, az épületek és negyedek felújításával együtt járó „szegénytelenítésnek” és/vagy „cigánytalanításnak” áldozatul esett, korábbi lakásaikból kiszorított családok (Ladányi 2007), az elfelejtett, romló állagú lakótelepek, a szocialista modernitás egykori

laboratóriumi, amelyek – minden esetleges rekonstrukció ellenére – mára végérvényesen a társadalom peremére szorult népesség lakóhelyeivé váltak. Mindezzel párhuzamosan korlátozódnak az új, reprezentatív funkciókat betöltő nyilvános terek használatának szabályai. Ezek a terek formálisan ugyan nyilvánosak, elvileg mindenki számára elérhetőek és használhatóak, a valóságban azonban nagyon egyértelmű határai vannak a nyilvánosságuknak. Ezek a határok átléphetetlenek mindazok számára, akiket a késő modern társadalom deviánsnak, vagy valamilyen szempontból veszélyesnek tart – azaz a szegények, a koldusok, a hajléktalanok, a cigányok, a munkanélküliek, a drogbetegek, az alkoholisták stb. számára. Ők – különböző módokon és különböző eszközök segítségével – ki vannak zárva ezeknek a tereknek a használatából. Ezt a nemritkán a hivatalos várospolitikai által is támogatott gyakorlatot, a nyilvános tereknek ezt a fajta privatizálását nevezte Zygmunt Bauman a „tisztogatás új politikájának” (Bauman 1999). E politika lényege, hogy a késő modern városok nyilvános tereiből, a „látható” terekből kizárásra, kirekesztésre kerül mindaz, amit a társadalom a modernizáció mai formái, a „második modernitás” nemkívánatos melléktermékének tekint. Bauman azt hangsúlyozza, hogy ez a kirekesztés nem feltétlenül erőszakkal történik, hanem sokkal inkább az új reprezentatív terek formáin és funkcióin keresztül. A formák és a funkciók ugyanis meghatározzák ezeknek a tereknek a rendjét, új víziókat, új kulturális elképzeléseket testesítenek meg, amelyek középpontjában a fogyasztás és a biztonság áll. A késő modern nagyvárosok új reprezentatív terei így a jólétet és a gazdasági fejlődést magát jelenítik meg értékként, fogyasztható dologként. E társadalmi rend logikája szerint mindazok, akik a késő modern társadalomnak ebben a „normális” életében nem tudnak részt venni (mert szegények, mert nincs elég pénzük, mert nincs munkájuk, otthonuk stb.), csak zavarják a rendet, azaz „nem odavalóak”, egyszerűen (és brutálisan) fogalmazva: feleslegesek. A mai nagyvárosok úgy tekintenek ezekre az emberekre és csoportokra, mint a „normalitást” veszélyeztető tényezőkre, mint potenciális tettesekre, akik állandóan arra készülnek, hogy megzavarják ezt a „normalitást”. A késő modern nagyvárosok nyilvánosságát, új reprezentatív tereit a félelemnek ez a politikája szervezi, amelynek elsődleges áldozatai éppen a „potenciális tetteseknek” tartott csoportok. A félelemnek ez a politikája az, amely megpróbálja territorializálni a társadalmi problémákat, konfliktusokat, anómiákat, lehetővé téve, sőt elősegítve olyan negyedek, szomszédságok, gettók kialakulását, amelyekben elsősorban, vagy gyakran kizárólag, a társadalom peremére szorult csoportok élnek. A késő modern társadalom által „feleslegesnek” tartott emberek térbeli összezártsága azt az illúziót kelti, hogy a „veszély” lokalizálható, s így elkerülhető, elkülöníthető, elszigetelhető, kizárható a társadalomból, elzárható a „normális” életet élő többségtől. Ugyanakkor ez a kirekesztettség, elzártság az itt élő emberek számára az egyedüli, állandó és meghatározó tapasztalat. A magukra hagyott negyedek, az omladozó bérházak, a bűdös kapualjak, a koszos utcák és az erőszak

nemcsak azt mutatják, hogy a mai nagyvárosokat jellemző mélyszegénység brutális életforma, hanem a társadalmi reménytelenség térbeli szimbólumai is, azt jelképezik, hogy az itt élők semmit nem várhatnak (és semmit nem is várnak) a társadalomtól. Azok számára, akik ezekben a városrészekben élnek, már nincsen visszaút sehova sem. Ezek a negyedek, szomszédságok Londontól Berlinig és Párizstól Budapestig arról tanúskodnak, hogy a késő modern nagyvárosok társadalmi és térbeli kettészakadása mára befejezett folyamatává vált.

A késő modern nagyvárosoknak ez a metamorfózisa számos különböző okra vezethető vissza. Egyrészt általában a késő modern, késő kapitalista társadalom alakulására, az industrializáció visszaszorulására, a társadalmi struktúra átalakulására, mindazokra a változásokra, folyamatokra és tendenciákra, amelyeket a társadalomkutatás összefoglalóan a *liquid modernity*, a reflexív modernitás, vagy a posztfordista társadalomfejlődés fogalmaival szokott jelölni. E folyamatok részletes bemutatására itt most nincsen mód. Másrészt viszont konkrétan arra a várospolitikára, amit az amerikai városkutató Sharon Zukin nyomán a városok szimbolikus gazdaságának nevezünk (vö. Zukin 1995). Zukin – megint csak a New Yorkban, illetve néhány ázsiai metropoliszban végzett kutatásai nyomán – a kilencvenes évek közepén fogalmazta mára már klasszikussá vált téziseit. Azt hangsúlyozta, hogy a késő modern nagyvárosokban a várospolitika elsődleges céljává a város szimbolikus és gazdasági értelemben vett eladhatósága (*selling the city*) vált. Ennek a felfogásnak az a lényege, hogy szorosan összekapcsolja egymással a kulturális szimbólumokat és a gazdasági tőkéket. A nagyvárosok ugyanis egyre inkább arra törekednek – erre már utaltam az előbbieken –, hogy globális összefüggésekben legyenek képesek működni, azaz olyan kulturális szimbólumokat, fogyasztási javakat, olyan helyeket, trendeket, aktivitásokat, a városi életnek olyan mintáit és formáit tudják felkínálni, amelyek a globális térben is érvényes jelentéssel bírnak. A történelem, etnikai csoportok, az egzotikus konyha, az alternatív kultúra és életmód egyes formái, a fogyasztás globális intézményei – ezek a szimbolikus gazdaság legfontosabb elemei, azok, amelyek meghatározzák a késő modern nagyvárosok kinézetét, önképét, önreprezentációját, azok, amelyek ezeket a városokat „világvárosokká” teszik (Hannerz). Ennek a képnek, ennek a reprezentációs mechanizmusnak a logikája természetesen az az is meghatározza – más szavakkal erre utalt Zygmunt Bauman is –, hogy kik, mely társadalmi csoportok jelenhetnek meg a nagyvárosok nyilvános terein, kik, mely társadalmi csoportok lesznek/válhatnak – a szó átvitt és tényleges értelmében – láthatóvá. Ennek megfelelően a késő modern nagyvárosok úgy jelenítik meg magukat, mint a kreatív, mobil, sokfelé tájékozódó, dinamikus és sikeres emberek lakóhelyét. A többieknek pedig maradnak a gettók, a szürke és jelentéktelen városrészek, a város és a társadalom „láthatatlan” peremvidéke.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Atkinson Rowland - Gary Bridge (szerk.) (2004): *Gentrification in a Global Context*. Routledge.
- Bauman, Zygmunt (1999): *Unbehagen in der Postmoderne*. Edition.
- Burgess, Ernest - Bogue, Donald J. (szerk.) (1964): *Contributions to Urban Sociology*.
University of Chicago Press.
- Cohen, Anthony P. - Fukui, Katsuyoshi (szerk.) (1993): *Humanising the City? Social Contexts of Urban Life at the Turn of Millennium*. University of Edinburg Press.
- Häußermann, Hartmut - Dieter Läßle - Walter Siebel (2008): *Stadtpolitik*. Suhrkamp.
- Ladányi János (2007): Szegregáció és rehabilitáció Budapesten. In: *Budapest Negyed*, 15. évf., 56. sz.: 52-60.
- Lees, Loretta - Tom Slater-Elvin K. Wyly (szerk.) (2008): *Gentrification*. Routledge.
- Low, Setha M. (szerk.) (1999): *Theorizing the City: The New Urban Anthropology Reader*.
Rutgers University Press.
- Mollenkopf, John H. - Manuel Castells (szerk.) (1991): *Dual city: restructuring New York*. Russel Sage Foundation.
- Reichl, Alexander J. (2007): Rethinking the Dual City. In: *Urban Affairs Review*, Vol. 42., No. 5.: 659-687.
- Simmel, Georg (1973): A nagyváros és a szellemi élet. In: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat.
- Zukin, Sharon (1995): *The Cultures of Cities*. Blackwell.